

САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИ

10.1. Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши

Мамлакатнинг қудрати, **ижтимоий**-иқтисодий ривожланиши, жамият аъзоларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш шу мамлакат ресурслари, айниқса, асосий ва айланма фондларининг миқдори ва сифати билан белгиланади. Мамлакат ва унинг саноати, бошқа тармоқлари, корхоналари қанчалик кўп ресурсларга эга бўлса, у шунчалик қудратли ва ривожланган бўлади. Агар у ана шу ресурслардан тўла-тўқис, оқилона фойдалана олса, албатта, буюк давлатга айланади.

Саноат ишлаб чиқариши фаолиятида асосий фондларнинг алоҳида ўрни бор. Чунки уларсиз бирорта ишни бажариш, хизмат кўрсатиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат буюмлари, меҳнат қуроллари (меҳнат воситалари) ва инсон меҳнати иштирок этади. Меҳнат буюмларига хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи, электр қуввати, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар ва ҳ.к.лар, меҳнат воситаларига эса, машина ва механизмлар, асбоб-ускуналар, юк ташувчи ва узатувчи воситалар, компьютер ва лаборатория анжомлари, бино ва иншоотлар киради.

Меҳнат буюмлари ва воситаларининг биргаликда қиймат шаклида ифодаланиши ишлаб чиқариш фондларини ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражасига кўра, асосий ва айланма фондларга ажратилади. Меҳнат қуроллари асосий фондларни, меҳнат буюмлари эса айланма фондларни ташкил этади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб ишлаб чиқариш жараёнида узок, давр бевосита ва билвосита қатнашадиган, моддий бойликлар яратишда

иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган ҳолда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга аста-секин, тўзишига қараб ўтказиб борадиган меҳнат воситаларига айтилади. Улар иш бажаришда, хизмат кўрсатишда ва маҳсулот ишлаб чиқаришда қатнашадилар, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш учун шароит яратадилар, меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотларни сақлаш ва уларни бир ўриндан иккинчи ўринга ташиш каби ишларни бажариш учун хизмат қиладилар.

Асосий фондлар фойдаланиш мақсадига, ишлаб чиқаришда бевосита ва билвосита қатнашишига қараб, ишлаб чиқариш жараёнида қатнашадиган ва қатнашмайдиган фондларга ажратилади.

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондларнинг мақсади моддий бойликлар яратишда иштирок этишга қаратилган бўлса, ишлаб чиқаришда қатнашмайдиган асосий фондларнинг мақсади ходимларнинг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондиришдан иборат.

Саноатнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари мамлакат миллий бойлигининг муҳим қисмини ташкил этади. Бу кўрсаткич мустақиллик йилларида йилдан-йилга ошиб бормоқда. 1991-2007 йиллар мобайнида, саноат ишлаб чиқаришининг асосий фондлари 50 мартадан кўп ўсди. Ўзбекистон Республикаси саноати жами асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг динамикасини 16-жадвалда кўриш мумкин.

16- жадвал

Саноат ишлаб чиқариши асосий фондларининг динамикаси (баланс қийматида, млрд. сўм)

Кўрсаткич	1995й.	2000й.	2001й.	2002й.	2002й.
Саноат ишлаб чиқаришининг асосий фондлари	95,7	2777	3167	5371,6	6469,8

Манба. Промышленность Республики Узбекистан. Статистические сборники. Ташкент, 2001-2004 годы, стр. 8 и стр. 11.

Жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистон саноатининг асосий фондлари жуда тез суръатлар билан ўсмоқда. Бу ўсиш МДХ давлатларининг ўртача ўсиш суръатларидан анчагина тез ва сифатлироқдир.

Асосий фондларни ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни режалаштириш ва башорат қилиш мақсадида уларни гуруҳларга ажратиш керак.

Ҳозирги кунда асосий фондлар турли таснифга мувофиқ ва ишлаб чиқариш вазифасининг хилма-хиллиги ва табиий-моддий белгиларга қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Зарур меҳнат шароитларини таъминлайдиган бино ва меъморлик-қурилиш объектлари. Биноларга цехларнинг ишлаб чиқариш корпуслари, деполар, гаражлар, омборхоналар, ишлаб чиқариш хоналари ва лабораториялар киради.

2. Иншоотлар — ишлаб чиқариш жараёни учун зарур ва меҳнат буюмлари ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган бирорта техник вазифаларга белгиланган муҳандислик-қурилиш объектлари (насос станциялар, туннеллар, кўприклар ва ҳ.к.).

3. Ҳар хил энергия, суюқ ва газсимон моддалар узатадиган узатувчи ускуналар.

4. Машиналар ва асбоб-ускуналар; шу жумладан:

- энергияни, суюқ ва газсимон моддаларни ишлаш ва алмаштиришга мўлжалланган куч машиналари ва асбоб-ускуналар (генераторлар ва газогенераторлар, электрогенераторлар, буғ қозонлари, ҳаво компрессорлари);
- ишчи машиналари ва асбоб-ускуналар. Улар меҳнат буюмларига бевосита таъсир ўтказадилар. Буларга дастгоҳлар, пресслар, конвейерлар ва бошқа турли ёрдамчи асбоб-ускуналар: ўлчов ва тўғрилаш асбоб-ускуналари, лаборатория асбоблари, ҳисоблаш машиналари, компьютерлар киритилади.

5. Транспорт воситалари.

6. Ҳар хил асбоблар.
7. Ишлаб чиқариш инвентарлари.
8. Хўжалик инвентарлари.
9. Бошқа асосий фондлар.

Меҳнат буюмларига таъсир этиш даражасига қараб асосий ишлаб чиқариш фондлари актив ва пассив фондларга бўлинади.

Актив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмлари шаклини ўзгартирувчи, яъни бевосита таъсир этувчи фондлар (машиналар, асбоб-ускуналар, технологик линиялар, ўлчов ва тўғрилаш асбоблари, транспорт воситалари) киради.

Пассив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмларига билвосита таъсир этувчи, яъни ишлаб чиқариш жараёнининг нормал ўтишига керакли шароит яратувчи ишлаб чиқариш фондлари киради (бино ва иншоотлар, ҳ.к.).

Асосий фондлар таркибини ўрганишда уларнинг структураси (тузилмаси) масаласига ҳам эътибор бериш керак.

Республика Президенти 2001 йилнинг 11 декабрида бўлиб ўтган Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзлаган нутқида таркибий масалага алоҳида эътибор бериб, «... иқтисодий-таркибий ўзгаришларни изчиллик билан амалга ошириш» яқин келажакдаги устувор вазифалардан бири эканлигини ўқтириб ўтди.¹

Асосий фондларнинг структураси деб, уни ташкил этувчи таркибий қисмлар ва гуруҳлардан ҳар бирининг умумий қийматидаги нисбатига айтилади. Масалан, 100 млн. сўм бўлса, улардан бинолар 25 фоиз, иншоотлар 15 фоиз, узатувчи қурилмалар 10 фоиз, ишчи машиналар ва жиҳозлар 40, қолганлари эса 10 фоиз бўлиши мумкин (17-жадвал).

Асосий фондлар тузилмаси қуйидаги турларга ажратилади:

1. Тасвирий тузилма;

¹ Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзланган нутқ, «Халқ сўзи», 2001 йил, 12 январь.

2. Технологик тузилма;
3. Тармоқ тузилмаси;
4. Худудий тузилма;
5. Такрор ишлаб чиқариш тузилмаси.

Тасвирий тузилманинг ҳар хил вақтда ўзгаришидан саноатнинг техник даражасини ва асосий фондлардаги капитал сарфлашнинг самарасини тасаввур қилса бўлади.

17-жадвал

**Ўзбекистон саноатида асосий фондларнинг структураси
(2007 йил бўйича)**

Саноат ва унинг тармоқлари	Бинолар	Иншо- атлар	Узатувчи қурилма- лар	Ишчи машина, асбоб- ускуналар	Транспорт воситалари	Бошқа фондлар
Бутун саноат	14,9	21,1	12,3	44,0	6,5	1,2
Шу жумладан:						
1. Электроэнергетика	18,2	14,7	34,3	37,9	1,5	0,4
2. Ёқилғн саноати	7,2	50,3	17,4	21,6	2,9	0,6
3. Рангли металлургия	11,6	11,7	7,4	79,8	9,0	0,5
4. Қора металлургия	25,8	6,8	0,8	62,3	3,9	0,4
5. Кимё ва нефть саноати	30,5	10,4	10,6	43,6	4,1	0,8
6. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	19,3	2,9	0,8	73,2	2,8	1,0
7. Қурилиш материаллари саноати	16,3	14,4	3,6	50,0	12,2	3,3
8. Енгил саноат	26,9	5,4	1,7	61,3	2,5	2,2
9. Озиқ-овқат саноати	29,4	4,8	2,0	52,4	4,8	6,6

Асосий фондларнинг тузилиши билан концентрация, ихтисослаш, кооперация, комбинациялаш, янги корхоналар қуриш ва қайта қуришга капитал сарфлашнинг технологик тузилиши, корхоналарнинг худудий жойлашиши, тайёрланадиган маҳсулотнинг хусусияти ва ҳажми чамбарчас боғлиқдир. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажми қанча кўп

бўлса, ишчи машиналар ва асбоб-ускуналарнинг тутган ўрни шунча юқори бўлади.

Технологик тузилиш асосий фондларнинг қисмлари нисбатини кўрсатади (18-жадвал).

18-жадвал

Республика саноатида асосий фондларнинг технологик структураси (фоиз ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2005	2007
Актив қисми	70,0	67,1	68,9	64,0
Пассив қисми	30,0	32,9	32,1	36,0

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Республика саноати асосий фондларининг технологик тузилмасида унинг пассив қисми кейинги йилларда бир оз кўтарилган. Галдаги вазифа уни пасайтиришдан иборат бўлиши керак.

Тармоқ тузилиши саноат тармоқларидаги асосий фондларнинг таркиби билан ифодаланади (19-жадвал).

19-жадвал

Асосий фондларнинг тармоқ структураси (фоиз ҳисобида)

Тармоқлар	2000	2001	2005	2007
Электроэнергетика	7,8	14,1	13,4	13,7
Ёқилғи саноати	15,1	14,9	21,3	28,4
Қора металлургия	0,6	0,6	0,7	0,7
Рангли металлургия	22,9	23,3	20,6	22,9
Кимё ва нефть-кимё саноати	5,2	4,0	5,2	5,0
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати	21,4	19,4	12,7	10,9
Қурилиш материаллари саноати	2,1	1,8	2,8	2,0
Ёнгил саноат	11,5	12,7	10,8	8,5
Озиқ-овқат саноати	8,6	8,9	6,9	4,4
Бошқа тармоқлар	4,8	4,7	4,6	4,5

Худудий тузилма асосий фондларининг худудий тақсимланиши ва уларнинг нисбати билан белгиланади.

Такрор ишлаб чиқариш структураси янги қурилиш ва қайта қуриш, қайта қуrollантириш ва асосий фондларни кенгайтиришнинг нисбати ва тутган ўрнини ифодалайди.

10.2. Асосий фондларни баҳолаш

Амалиётда асосий фондларни баҳолашнинг қуйидаги турлари кўлланилади: 1) дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳо; 2) қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳо; 3) қолган қиймати орқали белгиланган баҳо; 4) ишлаб чиқаришдан чиқариб ташлаш баҳоси.

Дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳо (Об) асосий фондларнинг сотиб олинган баҳоси (Сб), асосий фондларни олиб келиш учун қилинган транспорт харажатлари (Хт) ва монтаж харажатлари (Хм)ни ўз ичига олади:

$$Ob = Cb + Xt + Xm$$

Бу баҳо корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондаларини сотиб олиш ва ишга тушириш учун қилган ҳақиқий харажатларини ифодалайди. Бу кўрсаткич корхона балансида ҳисобга олинади. Аммо асосий фондларнинг дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳоси уларнинг ҳажмини ва турли йилларда кўриб ишга туширилган корхоналар асосий фондларини таққослаш учун етарли эмас, шунинг учун асосий фондларни баҳолашда уларнинг қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳодаги фойдаланилади.

Баҳолашнинг бу усули асосий фондларнинг ҳар хил даврда ишлаб чиқилган ва олинган баҳоларини ҳозирги шароитдаги баҳода ифодалаш имкониятини беради. Бу баҳо бир хил истеъмол қийматига эга бўлган асосий фондларни баҳолашда бир хил қийматларда ифодалаш, корхоналар кўрсаткичларини таққослаш ва фондлар самарадорлигини ошириш заҳираларини аниқлаш учун имконият яратади. Қийматни қайтадан тиклаш

орқали белгиланган баҳо амалдаги асосий фондларнинг жисмоний ҳолати ва маънавий эскирганини ҳисобга олган ҳолда қайта баҳо қўйиш орқали аниқланади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, аста-секин ишдан чиқа боради. Шунинг учун бу фондларга баҳо белгилашда уларнинг ишдан чиққан ва эскирган қисми ҳисобга олинади. Бунда айнан шу сабабли асосий фондларни қолдиқ қиймати орқали баҳолаш ҳам қўлланилади. Уларнинг қолдиқ қиймати икки йўл билан аниқланади: а) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тўзиган) қисмини уларнинг дастлабки тўла қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат; б) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тўзиган) қисмини уларнинг қайтадан тикланган қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат.

Асосий фондлар жуда эскириб, яроқсиз ҳолга келган, қайтадан тиклаш, капитал таъмирлаш ёки модернизация қилиш натижа бермайдиган ҳолларда уларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш зарур бўлиб қолади. Бундай ҳолларда асосий фондларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш баҳоси аниқланади. Бу баҳо ишдан чиққан, ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланадиган асосий фондларни (темир-терсак нарҳида) реализация қилиш баҳосидир.

10.3. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондлар йиллар ўтиши билан эскиради ва ўз сифатини йўқота боради: жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскиради.

Жисмоний эскириш деганда, асосий фондларнинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши натижасида бутунлай ёки қисман тўзиши, емирилиши тушунилади. Маълум вақт ўтгач, жисмоний жиҳатдан бутунлай ёки қисман яроқсиз бўлиб қолган меҳнат қуролларини янгисига алмаштирилади ёки бўлмаса модернизация қилинади ёхуд айрим қисмлари капитал

таъмирланади. Жисмоний эскириш натижасида асосий фондларнинг қиймати йўқ бўлиб кетмайди, балки тайёрланган маҳсулот қийматига кўчади.

Корхоналарда фақат ишлаётган машина ва асбоб-ускуналаргина эмас, балки бекор турганлари ҳам тўзийди (емирилади). Машина ва асбоб-ускуналарнинг жисмоний эскириш даражаси уларнинг хизмат муддати ва тўзиш (емирилиш) даражасига нисбатан аниқланади.

Фан-техника тараққиёти ва меҳнат унумдорлига ўсиши туфайли ишлаб турган машина ва асбоб-ускуналар қийматининг камайтирилиши, нисбатан унумли ва тежамли янги машиналарнинг ва асбоб-ускуналарнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши натижасида ишлатилаётган машиналарнинг жисмоний ейилиш муддати тугамасдан туриб қадрсизланиши — асосий фондларнинг маънавий эскириши, деб аталади. Маънавий эскириш фондларнинг баҳосини вақти-вақти билан қайта кўриб чиқишни шарт қилиб қўяди. Эскирган асосий фондларни янгилари билан алмаштириш режали равишда энг кам меҳнат ва маблағ сарф қилиш йўли билан амалга оширилади.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида аста-секин эскириб, ўз қийматининг маълум қисмини амортизация сифатида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот қийматига оз-оздан кўчириб боради.

Амортизация — (лотинча *amortisatio* - қоплаш), асосий капитал (фондлар) амортизацияси — асосий капитал (машина ва механизмлар, жиҳозлар ва ускуналар, бинолар ва иншоотлар)нинг эксплуатация жараёнида эскириши ва айна пайтда улар қийматининг муайян давр давомида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотга ўтиб бориши.²

Асосий воситалар моддий ёки жисмонан ва маънан эскиради. Моддий эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш жадаллиги ва уларнинг корхонада ишлатилган муддатлари билан белгиланади. Маънавий эскириш фан ва техника тараққиёти натижасида меҳнат воситаларининг арзонлашуви ҳамда иқтисодий жиҳатдан мукаммал бўлган янги меҳнат воситаларининг

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 жилд. - Т.: «Давлат илмий нашриёти», 2000. - 288 бет

яратилиши ва жорий қилиниши билан боғлиқ. Амортизация меъёри асосий фондлар турига, хизмат қилиш муддатига кўра табақалаштирилади. Амортизация қиймати ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннарҳига киритиб борилади. Маҳсулот сотилгач, бу қиймат амортизация ажратмалари кўринишида эскирган жиҳозлар ўрнига янгисини сотиб олиш учун зарур бўлган маблағлар суммаси тарзида жамғарилади.

Амортизация ажратмалари — маҳсулот таннарҳига киритиладиган асосий фондлар амортизацияси суммаси; асосий фондларни қисман тиклаш (капитал таъмир ва янгилаш) ва тўлиқ тиклаш (реновация) фондларини яратишга хизмат қилади. Амортизация ажратмалари меъёрлари асосий фондлар қийматига мутаносиб, яъни тахминий фойдаланиш муддатига текис тақсимланиши ёки камайиб боровчи баланс усулида — жадаллаштирилган тартибда ҳисобланиши мумкин. Жадаллаштирилган тартибда фойдаланишнинг биринчи йилида амортизация меъёри 2 марта оширилади, иккинчи йили қолдиқ қийматининг 20 фоизи миқдорида ва шу тарзда ажратмалар назарда тутилади ва бу иш шу тарзда давом эттирилади. Натижада асосий фондлар қийматининг $\frac{2}{3}$ қисми улар хизмат муддатининг ярмидаёқ амортизацияланади. Амортизация меъёрларининг пасайтирилиши асосий фондларнинг янгиланишини секинлаштиради, оширилган меъёрлар маҳсулот таннарҳини қимматлаштиради. Шу сабабли амортизация ажратмалари давлат томонидан тартибга солинади. Амортизация ажратмалари таъминланиши керак бўлган асосий шарт асосий фондлар эскиришининг тўлиқ қоплаши ва уларнинг такрор яратилишига эришишдир. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат амортизация ажратмалари нормативларини белгилаб, жадаллаштирилган амортизация орқали тадбиркорларга солиққа тортиладиган фойда суммасини камайтиришга имконият яратиб беради. Айни пайтда асосий фондлар қийматини ҳисобдан чиқаришни тезлатиш тадбиркорни асосий фондларнинг маънавий эскириши билан боғлиқ эҳтимоли бўлган зарар кўришдан

сақлайди, янги техника ва технологияни тезроқ жорий этишга рағбатлантиради.

Амортизация ажратмалари асосий фондларнинг ўзини ёки унинг баъзи қисмларини янгилаш вақти келгунча шу шаклда маълум фондда жамғарилиб турилади ва бу фондни амортизация фонди деб атайдилар. Демак, амортизация фонди — амортизация ажратмалари ҳисобига шаклланадиган махсус фонддир.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган моддий активлар амортизацияси деган тушунча ҳам мавжуд.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмаларининг суммаси (ҳисобланган эскириш);
- лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, жадаллаштириладиган амортизация суммаси.

Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириши, ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан натижали фойдаланиш муддатидан (бирор хўжалик фаолияти юритувчи субъект муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннарҳига тегишли бўлади. Натижали фойдаланиш муҳлатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш меъёри 5 йилга ҳисобланади.

Маълумки, амортизация ажратмалари белгиланган нормалар бўйича тайёр маҳсулотнинг таннарҳига киритилади ва у қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H_a = (\Phi_1 - \Phi_m) / (T_a * \Phi_1) * 100\%,$$

Бу ерда: Φ_1 — асосий фондларнинг дастлабки ёки тиклаш қиймати;

Φ_m — асосий фондларнинг тугатиш қиймати;

T_a — асосий фондларнинг норматив ишлаш муддати (амортизация вақти).

Амортизация нормасининг даражаси асосий фондларнинг эскирган қисмини тиклаш учун ресурслар ҳажмини аниқлайди. Амортизация нормаси билан асосий фондларнинг айланиш тезлиги белгиланади ва уларни қайта ишлаб чиқариш жараёни жадаллаштирилади.

Асосий фондларни тўлиқ тиклашнинг жами амортизация ажратмалари қуйидаги формулага асосланиб ҳисобланади:

$$A_a = H_a * \Phi,$$

Бу ерда: H_a — амортизация нормаси;

Φ — асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

10.4. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш, режалаштириш, ҳисоб-китоб қилиш, улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ифодалаш учун жуда кўп кўрсаткичлар керак бўлади. Уларни бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин:

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- улардан фойдаланиш даражасини, уларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- ишлаб чиқариш фонди билан қуроллантириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- интеграл кўрсаткичлар.

Бу кўрсаткичлар тизимида айниқса, фонд қайтими кўрсаткичи ва фонд рентабеллик кўрсаткичи алоҳида ўрин эгаллайди.

Фонд қайтими бир сўмлик асосий фонд иштирокида қанча маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини ифодалайди ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\Phi_k = Q/\Phi_{ac},$$

Бу ерда: Φ_k — фонд кайтими (сўм ҳисобида);

Q — ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (сўм ҳисобида);

Φ_{ac} — асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Фонд сифими фонд кайтимига тескари кўрсаткич бўлиб, маълум миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун қанча асосий фонд кераклигини ифодалайди ва қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$\Phi_c = \Phi_{ac}/Q$$

Меҳнатнинг фонд билан таъминланганлиги ҳар бир ишловчи ҳисобига қанчадан асосий воситалар тўғри келишини билдиради ва у қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$\Phi_{bm} = \Phi_{ac}/X_{im},$$

Бу ерда: X_{im} — ходимларнинг йиллик ўртача миқдори (киши ҳисобида).

Асосий фондлардан фойдаланишни ифодалайдиган кўрсаткичлардан яна бири жиҳозлардан фойдаланиш кўрсаткичларидир. У жиҳозлардан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентларини ўз ичига олади:

а) экстенсив фойдаланиш коэффициенти ($K_э$). У жиҳозларнинг режали иш вақти фондида ($T_{жр}$) ҳақиқий ишлаган вақти ($T_{жх}$) даражасини кўрсатади:

$$K_э = T_{жх}/T_{жр},$$

б)интенсив фойдаланиш коэффициенти ($K_{ин}$). У жиҳозларнинг минимум маҳсулот ишлаб чиқариши мумкин бўлган миқдорига (M_m) нисбатан ҳақиқий ишлаб чиқарган маҳсулот миқдори (M_x) даражасини кўрсатади:

$$K_{ин} = M_x/M_m.$$

10.5. Ишлаб чиқариш қуввати ва улардан фойдаланишни

яхшилаш йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларида бири мавжуд ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашдир. Улардан самарали фойдаланиш масаласи айниқса, бозор иқтисодиётига ўтиш

шароитида янада долзарблашади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда улардан ҳар тарафлама унумли фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Ишлаб чиқариш қувватларидан қанчалик тўла ва унумли фойдаланилса, кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилади, маҳсулотнинг таннархи камаяди, корхонанинг фойдаси ва самарадорлиги ошади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати вақт бирлиги ичида белгиланган ассортимент ва номенклатура, мавжуд дастгоҳлар, ишлаб чиқариш майдонларидан тўлиқ фойдаланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини ифодалайди.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати натура бирлигида ўлчанади. Масалан, металлургия саноатида ишлаб чиқариш қуввати тоннада, тўқимачиликда йигирилган ип тоннада, газламалар метрда, автотрактор тармоқларида автомобиллар ва тракторлар доналаб ўлчанади.

Ишчаб чиқариш қуввати корхонанинг техник даражаси, унумдорлиги, кадрлар малакаси, хомашёларнинг сифати ва маҳсулотларнинг ассортиментига қараб ўзгара боради.

Корхоналарда ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблаш учун қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим:

а) мавжуд ускуналар ва агрегатларнинг сонига таъмирлашдаги ускуналар, режалаштириш даврида янгидан киритилган ускуналар қўшилади. Лекин жисмоний ва табиий шароит таъсирида емирилган ускуналар ҳисобга киритилмайди;

б) корхоналар ва цехларнинг ишлаб чиқариш майдонлари ҳақидаги маълумот;

в) корхоналарнинг иш режими, яъни сменалар сони (таъмирлашга тўхташ вақтисиз), иш вақти фонди;

г) ускуналар, агрегатларнинг унумдорлик нормаси. Ишлаб чиқаришда турли ускуналардан фойдаланиш, корхонанинг қуввати асосий технологик жараёнларни бажарадиган етакчи цехлар, бўлинмалар ёки агрегатларнинг қувватларига биноан ҳисобланади.

Турли корхоналар (бирлашмалар)нинг ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблашда уларнинг хусусиятлари инобатга олинади ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$K = Dc * Du * Div$$

Бу ерда: K — корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати;

Dc — бир турдаги дастгоҳлар сони;

Du — вақт бирлигидага бир дона дастгоҳнинг унумдорлиги;

Div — дастгоҳларнинг ишлаш вақти.

Айрим тармоқларнинг корхона ва цехларида йиғув, қуюв, мебель, консерва ишлаб чиқариш қуввати, майдон бўйича қуйидаги формулага асосан ҳисобланади:

$$K = (M : Mn) * (\Phi : Bm),$$

Бу ерда: M — корхонанинг ёки цехнинг ишлаб чиқариш майдони (кв.м);

Mn — норма бўйича иш жойига тааллуқли ишлаб чиқариш майдони (кв.м);

Φ — иш жойининг йиллик режали иш вақти фонди (соат);

Bm — маҳсулотнинг меҳнат талабчанлиги — технологик вақт (соатда).

Йил бошида белгиланган ишлаб чиқариш қуввати, кириш қуввати, йил охиридагиси эса, чиқиш қуввати, дейилади. Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_{\text{ўр}} = K_k + (K_m * P_2)/12 - (K_{\text{ч}} * P_1)/12,$$

Бу ерда: K_k — кириш давридаги (режалаштирилаётган йил бошидаги) қувват;

K_m — йил давомида ишга туширилган қувват;

$K_{\text{ч}}$ — чиқиш давридаги (йил охиридаги) қувват;

P — режалаштирилаётган даврдаги ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилмаган ойлар сони;

P_2 — режалаштирилаётган даврда ишга туширилган ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилган ойлар сони.

Асосий фондлардан ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилаш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, капитал маблағ сарфламай, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга, меҳнат унумдорлиги ва самарадорлик ўсишига ҳамда маҳсулот таннарҳини камайтиришга имкон яратади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда республикада улардан унумли фойдаланишга катта эътибор берилмоқда.

Саноат асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қувватлари самарадорлигини оширишда корхоналарда технологик ускуналарнинг иш сменасини кўпайтириш катта аҳамиятга эга.

Ускуналардан интенсив фойдаланишни яхшилаш учун корхонанинг техника ва технологиясини такомиллаштириш, машиналарнинг иш тезлигини ошириш, металл қуйишга, кимёвий жараёнларга сарфланадиган вақтни қисқартириш, шунингдек, кадрлар малакасининг техникавий савиясини ошириш, корхоналарни йириклаштириш, ихтисослаштириш ва ҳамкорлик асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарур.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт бевосита ва билвосита қатнашадиган, моддий бойликлар яратишда иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган ҳолда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга аста-секин ўтказиб борадиган меҳнат воситалари асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳисобланади.

Ўзбекистон саноатида унинг корхоналарини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашни амалга ошириш ва янги қувватларни ишга тушириш туфайли асосий фондлар тўхтовсиз ўсиб бормокда.

Кўп укладли иқтисодиётга ўтиш муносабати билан асосий фондлар таркибида кўзга кўринарли силжишлар кузатилмокда. Янги жиҳозлар, асбоб-ускуналар, қурилмалар, ҳисоблаш техникаси ва ишлаб чиқариш инвентарлари салмоғи ошиб бормокда.

Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш ўта долзарб масала бўлганлиги учун ҳам ушбу масалага глобал молиявий инқироз шароитида алоҳида аҳамият бериш керак бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий фондларнинг моҳияти, аҳамияти, таркиби ва структураси.
2. Кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришда асосий фондлар.
3. Асосий фондларнинг емирилиши ва амортизацияси.
4. Асосий фондларни таъмирлаш ва модернизация қилиш.
5. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш кўрсаткичлари ва йўллари.
6. «Ишлаб чиқариш қувватлари» тушунчаси ва уни аниқлаш усуллари.
7. Ишчаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш масалалари.
8. Инқирозга қарши чоралар дастурида ишлаб чиқариш қувватларига тегишли фикр ва мулоҳазалар нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. Халқ сўзи. 2007 йил, 15 март.

2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2007 йил, 31 август.

3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сўзи. 2008 йил. 9 февраль

4. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари/И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

5. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халф сўзи, 2008 йил, 6 декабрь.

6. «Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

7. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

8. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил 13 февраль.

9. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устивор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2009 йил, 14 февраль.

10. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

11. <http://www.press-service.uz> – «Президент сайти».

12. <http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

13. <http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»